

DURKHEIM ÉS AZ INDIVIDUALIZMUS PROBLÉMÁJA

Némedi Dénes

Nem Durkheim az individualizmusról való beszéd legtöbbre becsült szerzője. Az individualizmus mint eszme kapcsán azonban felvetett néhány fontos és nem múló problémát.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy Durkheimmel kapcsolatban az individualizmus kérdése csak negatív formában vethető fel, valahogy így: milyen módon próbálta Durkheim cáfolni az individualista feltevéseket? A (módszertani) individualista feltevések bírálata különösen szembetűnő Durkheim egyik legismertebb munkájában, az 1894-ben írt *A szociológia módszertani szabályai* című szociológiai kiáltványban. A társadalmi tények meghatározása kapcsán Durkheim hangsúlyozta, hogy azok „az egyéni tudaton kívül léteznek”.¹ Mi több, „parancsoló és kényszerítő erővel is rendelkeznek”, amely képes letörni az egyén ellenállását.² Az egyén gondolatait és szokásait „kívülről kapja”, a nevelés sem más, mint bizonyos „érzések és viselkedési formák” rákényszerítése az egyénre.³ Durkheim a munka V. fejezetében élesen elítélte mindazokat, akik vélekedése szerint az egyéni sajátosságokból akarták levezetni a társadalmat. „Nem

¹ Émile DURKHEIM: A szociológia módszertani szabályai, in: Émile DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978, 26.

² *I. m.*, 26-27.

³ *I. m.*, 28-29.

nehéz belátnunk, hogy a társadalom — mivel mind időben, mind térben végtelenül kiterjedtebb az egyénnél — valójában rákényszeríti az egyénre a saját tekintélyével szentesített viselkedés- és gondolkodásformákat. Ezt a nyomást, amely a társadalmi tények megkülönböztető jegye, az összesség gyakorolja az egyénre.⁴ Ebből következik a szociológiai módszer egyik legfontosabb szabálya: „...valamely társadalmi tény meghatározó oka az előzőleg létező társadalmi tényben, nem pedig az egyéni tudat állapotaiban keresendő.”⁵ Kevés ennél antiindividualistább állítást lehet találni a szociológiában.

E jól ismert szociologizmus egyoldalúságait egy évszázada szokás Durkheim szemére vetni. Világosan kell látnunk, hogy a Durkheim-féle szociologizmus a tudományos gondolkodásban nem magányos aberráció volt a XIX. század végén. Ellenkezőleg: egy széles körben elterjedt és igen hatékony gondolat szerény visszfénye volt az éppen megjelenő szociológiában. A XIX. század tudománya drámai erővel ébresztette rá a művelteket az egyén kicsinységére és jelentéktelenségére. A geológia jelentéktelen méretűvé zsugorította az emberi történelem idejét. A darwinizmus aláásta az ember kivételességének tételét. Még a pszichológia is, amelyet Durkheim a *par excellence* individualisztikus magyarázatokat használó tudománynak tartott, éppen a *Szabályok* megírása idején egyre sikeresebben nyomult előre azoknak a jelenségeknek a kutatása felé, amelyek a vizsgált egyén tudata számára hozzáférhetetlenek. A tudomány belátásai egyre inkább az egyén jelentéktelenségét, tehetetlenségét látszottak alátámasztani.

⁴ 120.

⁵ *I. m.*, 127.

A XIX. század második felében a liberális, tehát individualisztikus megalapozású politikai elvek egyre inkább érvényesültek az európai államokban. Ugyanakkor viszont ezek az államok egyre hatékonyabb, egyre nagyobb eszközkészlettel rendelkező hatalmi gépezetek lettek, s velük szemben az individuális ellenállás egyre reménytelenebb lett. De nemcsak a foucault-i 'fegyelmező' társadalom kiépülése miatt látszott eloszlani az individuális szabadság liberális álma. A század utolsó harmadában egyre erősödő különböző irányultságú tömegszervezetek az egyéni cselekvő autonómiáját korlátozták. Az erősödő nagy ipari és kereskedelmi szervezetek az egyéni gazdálkodó lehetőségeit szorították meg.

Úgy tűnik, hogy Durkheim szociologizmusa — és egyáltalán az egyénfeletti jelenségeket elemző szociológia megjelenése — teljes mértékben összhangban van ezzel a tendenciával, mintegy tudományosan legitimálja azt. A szociologizmus az individualizmus ellenpontja — sokan gondolták így.

A valóságos helyzet ellenben az, hogy a szociológiában általában és Durkheim szociológiájában is az individualizmus kérdése belső problémává, bizonyos fokig elméleti dilemmává vált. A következőkben azt kell szemügyre vennünk, hogyan szembesíti Durkheim saját módszertani antiindividualizmusát, amely gondolkodásának tartós eleme volt, az individualizmus politikai és etikai problémáival.

Még mielőtt elmélyednénk Durkheim írásaiban, fontos arra emlékeztetni, hogy ebben az esetben nem csak róla van szó. Durkheim némely nézete ugyan a korabeli francia közegben extrémnek számított (ez következett abból, hogy egy marginális, helyét kereső tudományt képviselt), de egész politikai és erkölcsi beállítottsága a korszak republikánus

elitjével rokonította. Az 1870-es évek végén politikai vezető szerephez jutott francia republikanizmus két vonatkozásban különbözött a korszak más liberális irányultságú politikai csoportjaitól. Egyrészt igen erősen hitt a tudományban, ebből következően a tudományos szellemű oktatás hatékonyságában is. Ez a pozitivistá tudományhit megerősítette a francia politikai hagyományból és az 1870 utáni konstellációból származó antiklerikalizmusát. A pozitivistá tudományhit azonban nemcsak a kinyilatkoztatott vallási tanokkal állította szembe a republikánusokat, hanem azt a kérdést is kiélezte, hogy mire lehet az egyéni szabadságjogokat hangsúlyozó politikai hitvallást alapozni. A tudomány nemcsak legitimáló, de potenciális delegitimáló tényező is volt ebben a hagyományban. Másrészt a republikanizmus — inkább retorikájában, mint hatékony politikájában — reformista volt, s nagyobbbrészt a központi állami hatalom által kezdeményezett változásokat kívánt a gazdaságban és a társadalomban. A republikanizmus bizonyos fokig a jakobinus hagyomány örököse is volt, s ez természetesen azt jelentette, hogy hitt a nemzeti állam küldetésében. Ebben a vonatkozásban nem volt igazán liberális.

A pozitivistá tudományosság és az egyént magasra értékelő felvilágosult eredetű értékrend konfliktusa megjelent Durkheim legismertebb művében, az 1897-ben publikált *Az öngyilkosságban* is. Mint ismert, e munkában Durkheimnek (egyébként korábbi meggyőződései ellenére) arra a következtetésre kellett jutnia, hogy az öngyilkosság egy bizonyos, alacsony szintje a társadalmi élet elkerülhetetlen velejárója. Az derült ki ugyanis, hogy az integráció és a szabályozás erősödése, amely az abnormálisan magas öngyilkossági arányszámot csökkenthetné, egy bizonyos ponton túl az öngyilkossági hajlandóságot újra növelni

kezdi. Durkheim elemzése alapján úgy látta, hogy az ideális közepes szintű szabályozottság és integráció sem küszöböli ki teljes mértékben az öngyilkosságot, az tehát szociológiai értelemben normális jelenség.⁶ Ez a megállapítása nem váltott ki olyan ingerült visszhangot, mint amikor néhány évvel korábban a *Szabályok*-ban a bűnt normálisnak minősítette. A logika azonban mindkét esetben hasonló volt. A pozitivista tudós az állapította meg, hogy a tudomány kénytelen szükségszerűnek minősíteni tényállásokat, amelyeket az erkölcsi tudat egyébként joggal elítél.

Az *öngyilkosság*ban azonban Durkheim az egyéni élet értékét tisztelő republikánus moralistaként is megszólalt. Arra vállalkozott, hogy igazolja, az öngyilkosságot illető erkölcsi helytelenítés végül is jogos, mi több, tudományosan is igazolható. Vagyis: ami igazolt módon szükségszerű, elkerülheteden, az erkölcsileg helytelen.

Durkheim moralistaként való fellépése annál is inkább feltűnő, mert a könyv szociológiai elemzése eltekintettek az öngyilkos cselekvőtől. Arányszámokat, társadalmi tényeket elemzett Durkheim szenttelenül. Az egyéni élet értékét firtató morális kérdést akár figyelmen kívül is hagyhatta volna. Durkheim figyelemreméltó érvelő tehetséggel bírt, s most is talált magyarázatot arra a paradoxonra, hogy az öngyilkosság normális társadalmi jelenség (lehet), mégis erkölcsi helytelenítés tárgya. „Az öngyilkosságot tehát azért helytelenítjük, mert sérti az emberi személyiségnek azt a kultuszát, amelyen egész erkölcsünk nyugszik.”⁷

Ez a megfogalmazás is sejteti, hogy az egyén Durkheim szemében leszármaztatott értékkel rendelkezik: egy

⁶ Émile DURKHEIM: *A% öngyilkosság*, Budapest, Osiris, 2000, 397. sk.

⁷l. m., 366.

kultusz tárgya, amely kultusznak társadalomintegratív szerepe van, és elsősorban ilyen funkcionális szerepe miatt fontos. Nem az egyén értéke az elsődleges, hanem a társadalomé, de minthogy a társadalom tagjai csak az egyén értékének kultuszában találkozhatnak, az empirikus egyén is részesül valamiféle leszármaztatott tiszteletben. „A kollektív szeretet és tisztelet tárgya itt nem az az érzéki, empirikus egyén, aki vagyunk; hanem általában az ember, az eszményi emberiség úgy, ahogyan minden nép történetének minden pillanatában felfogja. Ezt pedig egyikünk sem testesíti meg tökéletesen, bár egyikünkötől sem teljesen idegen. Itt tehát nem arról van szó, hogy minden egyedi egyén saját magára és a maga külön érdekeire összpontosítsa figyelmét, hanem hogy saját érdekeit alárendelje az emberi nem általános érdekeinek. Ez a cél az egyént önmaga fölé emeli; személytelenül és önzedenséget követelve lebeg valamennyi egyéni személyiség felett; mint minden eszmény, csak úgy fogható fel, mint ami magasabb rendű a valóságnál és uralkodik felette.”⁸

Durkheim tagadhatatlan ötletességgel fércelte össze a társadalomtudomány módszertani és elméleti antiindividualizmusát a republikánus erkölccsal individualizmusával. Szüksége is lett hamar a megtalált érvre, mert egy évvel *Az öngyilkosság* közreadása után, 1898-ban be kellett avatkoznia a Dreyfus-ügyet kísérő egyik csetepatéba.

1898 március 15-én, a Zolát a nevezetes *J'accuse* cikkéért elmarasztaló bírósági ítélet után Ferdinand Brunetiére *Après le proces* című írásában heves támadást indított a *dreyfusard* értelmiségiek ellen. Úgy gondolta, hogy az Ügyben, az 'értelmiség' akciójában a kor nagy baja, az individualizmus jelenik meg.

⁸ *I. m.*, 369.

Az individualizmus pedig szétrombolja a társadalmat. „Mindezek a nagy szavak — tudományos módszer, az értelem arisztokráciája, az igazság tisztelete — nem szolgálnak másra, mint az *Individualizmus* jogtalan igényeinek leplezésére, s a jelenkor nagy betegsége, nem tudjuk eleget ismételni, az *Individualizmus*; nem a parlamentarizmus, nem is a szocializmus, nem is a kollektivizmus. Egyikőnk sem bízik másban, csak magában, magát minden dolog szuverén bírójává emeli, még azt sem engedi meg, hogy vita tárgya legyen az a vélemény, amelyet magának kialakít.”⁹

Durkheimnek két oka is volt arra, hogy reagáljon a cikkekre: egyrészt maga is *dreyfusard* lévén személyében érintett volt, másrészt Brunetiére végső soron a társadalmi integráció számára is fontos kérdését vetette fel. 1898 júliusában megjelent esszéjében újra kifejtette az individualizmus integratív szerepéről kialakított gondolatait.

Mindenekelőtt elvégezte azt a munkát, amiről eddig elfeledkeztünk — s amiről ő is elfeledkezett korábbi írásaiban — tudniillik az individualizmus pontos értelmének a tisztázását. Durkheim nem annak az individualizmusnak a védelmére vállalkozott, amely az egyének haszonmaximalizáló, érdekkövető cselekvését állítaná akár kognitív, akár erkölcsi szempontból a középpontba.¹⁰ A filozófusok idealista individualizmusát vállalta, amely az értékek mércéjévé az ember eszméjét, az általános emberit tette, az emberi személyiség értékét hangsúlyozta. Az emberi jogok tisztelete az ő megközelítésében ebből a közös

⁹ Ferdinand BRUNETIÈRE: *Après le procès, Revue de Deux Mondes*, 68 (146. kötet), 1898, 445.

¹⁰ Emile DURKHEIM: *L'individualisme et les intellectuels* (eredetileg: *Revue bleue*, 4. série, 10. tome 1898), in: Emile DURKHEIM: *La science sociale et l'action*, Paris: Presses Universitaires de France, 1970, 262.

emberi ideálból vezethető le.¹¹ Markánsan különbözött ez a felfogás szociológus kortársa, Max Weber (és egyáltalán a német idealizmus) egyénkultuszától. Weber a modernitás elidegenítő hatásaival szemben a magányos, heroikus individualításban látta a menedéket.

Durkheim, korábbi gondolatmenetét kiegészítve, voltaképpen két vonalon érvelt: egyrészt a filozófiai hagyományból vezette le az általában vett emberi személyiség tiszteletét, mint örökölt morális értéket, másrészt ennek a morális individualizmusnak a funkcionális jelentőségét hangsúlyozta. Leszögezte ugyanis, hogy a társadalmi integrációnak előfeltétele, hogy a társadalom tagjai közös hiedelmekkel, közös céllal rendelkezzenek. „Márpedig ahhoz, hogy a társadalmak koherensek legyenek, az kell, hogy tagjai azonos célra függesszék tekintetüket, ugyanazon hitben osztozzanak...”¹² A társadalmi differenciálódás következtében alig maradt más közös hiedelem, mint a közös emberi minőség tisztelete. „Apránként olyan állapot felé tartunk, s azt csaknem el is értük már most, ahol a társadalmi csoport tagjait nem kapcsolja össze más közös vonás, mint emberi minőségük, mint az általában vett emberi személyiség alkotó jegei.”¹³ Ebben a megközelítésben az individuális a tulajdonképpeni társadalmi. Az individuális nem áll szemben a tömegessel. A szó teljes értelmében társadalmivá éppen individualitásunk tesz minket.

Ezt az individualista erkölcsi hiedelemrendszert Durkheim egyfajta vallásnak tekintette — az egyetlen

¹¹ *I. m.*, 264-265.

¹² *I. m.*, 268. Az integráció előnyeit nem kellett ecsetelnie, mert Brunetiére is magától értetődőnek vette, hogy a társadalmi integráció előnyös. A konfliktusok jótékony hatásának gondolata nem jelent meg a francia társadalomtudományban.

¹³ *I. m.*, 271.

még lehetséges közös vallásnak, „az egyeden olyan hiedelemrendszer, amely biztosíthatja az ország morális egységét.”¹⁴ „A lelkek egybeolvadása nem következhet be meghatározott rítusok és előítéletek alapján — írta — mert a rítusokat és előítéleteket elsodorta a dolgok menete; következésképpen nem marad más, amit az emberek közösen szerethetnek és tisztelhetnek, mint az ember maga.”¹⁵ Ebből viszont az következett — s ezt szerette volna Durkheim bizonyítani — hogy a társadalmi integrációt nem azok veszélyeztetik, akik az emberi jogokat, az individuum tiszteletét kívánják meg, hanem azok, akik még ezt az egyeden megmaradt közös morális hiedelmet is aláássák. „Ezért az individualista, aki az egyén jogait védi, ugyanakkor a társadalom életfontosságú érdekeit is védi; megakadályozza ugyanis, hogy bűnös módon elszegényítsék a nemzet lelkét képző kollektív érzelmek és eszmék eme utolsó tartalékát.”¹⁶ A nemzeti retorikától fűtött ügy nyelvére lefordítva ez azt jelentette, hogy a nemzet érdekét inkább védik az értelmiségiek, mint a hadsereg mint intézmény tévedhetetlensége mellett kiálló nacionalisták. Az előbbiek ugyanis az individualizmus alapelvét, az egyén tisztességes eljárás-hoz való jogát védelmezik, s ez az integráció szempontjából fontosabb, mint bármely intézmény (legyen az mégoly fontos) partikuláris érdeke.

Az individualizmus mint társadalomtudományi érvekkel is alátámasztott integratív hiedelemrendszer eme elképzelése számos — Durkheim ügyes retorikája által úgy-ahogy elfedett — belső feszültséget hordozott. Az a körülmény, hogy a Durkheim által propagált republikánus individualizmus egyaránt hivatkozott egy

¹⁴ *I. m.*, 270.

¹⁵ *I. m.*, 272.

¹⁶ *I. m.*, 274.

kantiánus színezetű idealista erkölcsfilozófiára és az integratív hiedelmek funkcionális szükségességét megállapító tudományos tételekre, újra csak a XIX. század végi liberalizmus és republikanizmus lehetetlen helyzetét mutatja. Pozitív tudomány és eszmény különbségét csak nagyon körülményesen lehetett áthidalni. A Durkheim által előadott konstrukciónak azonban volt még több sérülékeny pontja. Kettőt ezek közül Durkheim is érintett az esszében.

Az első a közös meggyőződéseket illeti. Mint láttuk, az individualizmust Durkheim egyfajta közös és erkölcsi értelemben kötelező állampolgári hitvallásnak tartotta. Ennek megfelelően beszélt arról a szeretetről és tiszteletéről, amelynek az emberi személyiség a tárgya. Itt azonban felmerül egy nehézség. Az individuum méltósága és tisztelete nyilvánvalóan a véleményei kialakításában való szabadságot is jelenti. Fel kell tenni tehát a kérdést, hogy miképpen jön létre ilyen körülmények között a funkcionálisan nélkülözhetetlen egyetértés az erkölcsi elvek, többek közt az egyén tiszteletére vonatkozó elvek tekintetében. Durkheim szerint minden egyénnek joga „ismerni azokat a dolgokat, amiket jogosan megismerhet; de ez egyáltalán nem szentesíti a hozzá nem értés valamiféle jogát. ...Egyedül csak az szükséges, hogy észérvekkel győzzenek meg (*il faut des raisons d' la raisori*), hogy elmém meghajoljon a másik előtt. A tekintély tisztelete egyáltalán nem összeegyeztethetetlen a racionalizmussal, feltéve hogy a tekintély racionálisan megalapozott.”¹⁷ Ez a pozitivisták tudós hangja, aki hihet a vitás kérdések egyértelmű tudományos eldönthetőségében, és aki a nyilvános politikai vitát is a tudományos vita mintájára képzelte el. Az esszé argumentációs építményét a racionális tudományos

¹⁷ I. m., 269.

konszenzusban való hit hordozta. Alapja egy tudományos feltevés volt az individualizmus mint erkölcsi hiedelem funkcionális hatékonyságáról. Durkheim maga már nem élte meg e pozitivista konszenzushit véglegesnek tűnő megrendülését.

A második sérülékeny pont azt a kérdést érinti, hogy melyek azok a körülmények, amelyek lehetővé teszik a racionális egyetértést a közös individualista hiedelemrendszer tekintetében. Durkheim hangsúlyozta, hogy nem lehet az individualizmusnál mint negatív ideálnál megállni. „Használjuk fel tehát szabadságunkat arra, hogy megtaláljuk, mit kell tennünk, s tegyük is meg azt, hogy megszelídítsük a társadalmi gépezet működését, amely olyan durva még az egyénnel szemben; adjuk meg nekik mindazokat az eszközöket, amelyekre szükségük van képességeik akadálytalan kifejlesztéséhez, dolgozzunk azon, hogy végre valóra váljon a híres előírás: mindenkinek munkája szerint!”¹⁸ Ha nagyon röviden, Durkheim itt természetesen a szociális kérdéstről beszélt. E tekintetben például *A társadalmi munkamegosztásról* zárófejezeteiben elég messzemenő és a tulajdont is érintő elképzeléseket fogalmazott meg. Ott is kimutatta azt, amire itt utalt, hogy a nagyfokú társadalmi egyenlőtlenségek lehetetlenné teszik az igazságos szerződések megkötését (ideértve elsősorban a munkaszerződéseket), és ennek következtében aláássák azt az individualista morális elvet, amelyen a társadalmi integráció nyugodna. Mások Durkheimnél sokkal alaposabban tárgyalták az egész kérdést. Durkheim e tekintetben csak futólag jelezte a problémát, amely természetesen sokkal súlyosabb, mint azok a logikai nehézségek, amelyek a racionális konszenzus megteremthetőségéből adódnak. Arra Durkheim nem tért

¹⁸ *I. m.*, 277.

ki, hogy a reformok, amelyeket szükségesnek tartott, miként valósíthatók meg az individualista elvek tiszteletben tartása mellett. Utólag ez a kérdés bizonyult a legfogósabbnak — enyhén szólva.

A morális individualizmus érvényesítése harc kérdése volt — ezt az Ügy egész menete bizonyította. Ezzel kapcsolatos az a probléma, amelyet az esszé még futólag sem érintett, de amely Durkheim legfontosabb morális-politikai problémája lett a későbbi években. Az *individualizmus* mint integratív közös meggyőződés érvényesítése ugyanis *kollektív* akciót kívánt meg.

A kollektív akciók jótékony hatásáról Durkheim meg volt győződve. Néhány évvel az Ügy után egy rövid publicisztikájában utalt arra, hogy abnormális állapot volt az értelmiség hosszú ideig tartó politikai passzivitása. A Dreyfus-ügy által keltett 'morális izgalom' és az értelmiségiek ebből adódó politikai aktivitása viszont jótékony hatással volt a demokrácia megújulására, s ezért az a legfontosabb, „nehogy visszaesünk a morális pangásnak abba az állapotába, ahol nagyon sokáig időztünk.“¹⁹ Éppen ez következett be.

A republikánus értelmiség zömével együtt Durkheim számára is a kiábrándító volt az Ügy után hatalomra került radikális politikai elit tevékenysége. Ezért is írta 1912-ben megjelentetett vallásszociológia fő műve, *A vallási élei elemi formái* befejezésében, hogy a morális közepszerűség vagy 'morális fagy' állapotában élünk. „A múlt nagy ügyei, amelyek apáinkat lelkesítették, nem váltják ki nálunk ugyanazt a buzgóságot ... s mégis, még semmi sincs, ami helyettesítené őket.“²⁰ De — írta

¹⁹ Emile DURKHEIM: L'élite intellectuelle et la démocratie (1904), in: Emile DURKHEIM: *La science sociale et Faction*, Paris: Presses Universitaires de France, 1970, 281.

²⁰ Emile DURKHEIM: *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), Paris: Presses Universitaires de France, 1985, 610.

— ez nem fog így maradni. „El fog jönni a nap, amikor társadalmaink újra megismerik a teremtő forrongás (*effervescence creatrici*) óráit, amelyek során új eszmék fognak megjelenni, új formulák alakulnak ki, s ezek fognak egy ideig vezetőül szolgálni az emberiségnek. ... Nincsenek halhatatlan evangéliumok, s nincs okunk azt hinni, hogy az emberiség ma már képtelen újakat létrehozni.“²¹ A vallási élet elemi formái egyik központi gondolata volt e teremtő 'forrongás' fontossága. Azt jelentette ez, hogy az új eszmék és az új erkölcsi ideálok forrása a társadalmi élet, mégpedig a társadalmi élet felfokozott, kivételes fázisa — mint amilyen az Ügy időszaka is volt. Az individualizmus mint erkölcsi eszmény szintén ilyen időszakok eredménye, olyan időszakoké, amikor az egyén szinte felolvad a közös élményben. Az individualista eszmény csak az egyéneket kollektívumba forrasztó közös tevékenység eredménye lehet.

Durkheim individualizmus-felfogása tele van paradoxonokkal. A legkevésbé problematikus, mert legkevésbé tartós az az állítása, hogy a nélkülözhetetlen közös meggyőződések, így a morális individualizmus forrása is a pozitív tudomány. Ezt az állítást ugyanis a 'kollektív vagy teremtő forrongás' gondolata érvénytelenítette.

Fontosabb és súlyosabb az a belátás, hogy az individualista morál követelményeinek megvalósítása kollektív, antiindividualista cselekvést, államilag vagy közösségileg vezérelt reformokat kíván. Úgy vélte, hogy a morális eszmények forrása nem az egyéni tudat, hanem a közös forrongás, a kollektív társadalmi cselekvés, amely az egyéni tudatok bizonyos egybeolvadását kívánja meg.

²¹ I. m., 611.

A XIX. századi végi liberalizmus és a klasszikus individualizmus 'válsága' nem ért véget, mint ahogy a rendes válságok véget szoktak érni. Valójában talán nem is válságról van szó. Az individualista eszmény kezdettől paradox volt. Hogy ma az emberi szabadság sokak számára tényleges lehetőség lett, ez a jóléti állam, a politikai demokrácia és az emberi jogok érvényesülése érdekében indított mozgalmak és kollektív akciók, csupa antiindividualista történés eredménye. Durkheim ezt tisztán látta. Amit nem látott, aminek gondolkodásában nincs nyoma, az annak a belátása, hogy ugyanazok a kollektív erőfeszítések, amelyek az individuum tényleges szabadságát lehetővé tették, ezt a szabadságot vissza is vehetik.